

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş:01.09.2022 Accepted/Kabul:30.09.2022

DOI:10.30794/pausbed.1169586

Research Article/Araştırma Makalesi

Akinci, M. (2023). "İtil Bulgar Kentlerinin Kökeni Hakkında", *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 55, Denizli, ss. 173-185.

İTİL BULGAR KENTLERİNİN KÖKENİ HAKKINDA

Meltem AKINCI*

Öz

Günümüzde Tataristan toprakları içerisinde yer alan İtil-Çulman (Kama) Bölgesi, en eski çağlardan itibaren farklı kültürlere ev sahipliği yapmış ve çeşitli yerleşim tiplerine sahne olmuştur. Zira geniş su rezervlerine ve bitki örtüsüne sahip olan bölge, farklı insan topluluklarının tercih ettiği göç güzergahlarından birini oluşturmuş, batı ile doğu arasındaki kültürel temasların yaşandığı en önemli sahalardan birini teşkil etmiştir. İtil-Çulman'ın orta zamanlarında aktif rol üstlenen ve X-XIII. yüzyıllar arası güçlü bir devlet kurmayı başaran İtil Bulgarları da bölgenin bu çok yönlü yapısından nasiplenmiştir. Bilhassa X. yüzyılı takiben dönemin yazılı kaynaklarında yer edinmeye başlayan Bulgar yerleşimleri tek bir gelenek yerine çok kültürlü bir kökene sahip olmuştur. Eski İtil-Çulman, konargöçer ve Hazar (Saltovo-Mayat) yerleşim üslupları üzerine şekillenen Bulgar yerleşimlerinde, bu çeşitliliğin izleri arkeolojik araştırmalarla saptanabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, İtil-Çulman, Konargöçer, Saltovo-Mayat, Ortaçağ yerleşimi.

ON THE ORIGIN OF THE VOLGA BULGARIAN CITIES

Abstract

The Volga-Kama Region, which is located within the territory of Tatarstan today, has hosted different cultures since ancient times and has been the scene of various settlement types. Because the region, which has large water reserves and vegetation, has formed one of the migration routes preferred by different human communities, and constituted one of the most important areas where cultural contacts between the west and the east are experienced. Volga Bulgars, who took an active role in the middle times of the Volga-Kama and managed to allocate a strong state between the 10th and 13th centuries, also benefited from this versatile structure of the region. Bulgarian settlements, which started to take place in the written sources of the period, especially after the 10th century, had a multicultural origin rather than a single tradition. The traces of this diversity can be detected by archaeological research in Bulgarian settlements shaped on the old Volga-Kama, nomadic and Khazar (Saltovo-Mayaki) settlement styles.

Keywords: Volga Bulgars, Volga-Kama, Nomadic, Saltovo-Mayaki, Medieval settlement.

*Dr., Antalya, e-posta: mltm.akinci@hotmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-0807-1113>)

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca iklimsel değişimlerin yön verdiği ölçüde belirginleşen ekonomik uğraşlar, göçlerin ve iskân hareketlerinin tayininde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bugün Tataristan Cumhuriyeti sınırları içerisinde (Orta İtil'in kuzey ve kuzeydoğu kısmında, 47°51'-54°18' doğu boylamları ile 53°58'-56°40' kuzey enlemleri arasında) bulunan Orta İtil Bölgesi'nin öncü insan toplulukları tarafından bir yerleşim yeri olarak tercih edilmesi, yaklaşık 40. 000 yıl önceye (Geç Paleolitik) kadar uzansa da bu süreçte insanların yaşam sahaları bir yerleşimden ziyade bir kamp alanına, ekonomik uğraşları ise üretimden ziyade toplayıcılığa dayanmıştır. Fakat Dünya'da 13 ila 10 bin yıl önce başlayan ısınma süreci ile Orta İtil Bölgesi de dahil olmak üzere yeryüzünün birçok noktası insan türünün daha yaşanabilir koşullarına ev sahipliği yapmaya başlamıştır (Tartarica Atlas, 2017: 13-21). Bu süreç itibarıyla geniş su rezervlerine ve bitki örtüsüne sahip olan İtil-Çulman sahası, farklı insan topluluklarının göç güzergahlarından biri haline gelmiş, batı ile doğu arasındaki kültürel temasların yaşandığı en önemli sahalardan birini teşkil etmiştir.

İtil-Çulman'ın eski devirlerden itibaren en önemli göç güzergahlarından birini teşkil etmesinin en önemli nedeni, ekolojik değişimlerle ortaya çıkan (buzulların erimesiyle su kaynaklarının, bitki örtüsünün oluşumu vd.) ve doğu-batı arasında bir köprü görevi üstlenen coğrafik unsurlara ev sahipliği yapmış olmasıdır. Günümüzde Rus Ovası diye tabir edilen toprakların büyük bir kısmını ihtiva eden İtil-Çulman sahası orman, bozkır ve orman-bozkır olmak üzere üç farklı bitki örtüsünden (Kazakov vd., 1987: 7) dolayısıyla üç ayrı toprak yapısından oluşmaktadır. Bitki örtüsünün şekillenmesinde öncü rol oynayan iklim de belirgin surette bu alanlara göre değişiklik arz etmektedir. Tüm bu farklılıklar sebebiyle Ön Çulman, Çulman Ardı ve Ön İtil şeklinde jeomorfolojik kısımlara ayrılan bölgenin, en eski tarihlerden itibaren en verimli sahasını Çulman Ardı, yani Doğu Avrupa'nın en büyük iki su yolunun (Çulman ve İtil nehirleri) birleştiği kısmı oluşturmaktadır (Arheologičeskie pamyatniki basseyna r. Çeremşan, 1990: 5). Çulman Ardı'nın yanı sıra Ön İtil ve Ön Çulman sahaları da farklı coğrafik-fiziksel özellikleri ile bölge ekonomisinin çok yönlü gelişimine vesile olmuştur. Fakat, Tataristan'ın en ılıman kısmını ihtiva eden Çulman Ardı, düz arazi rölyefi ve yüksek humus içerikli toprakları sayesinde tarımsal kalkınmanın yoğun yaşandığı dolayısıyla ilk yarı-sabit, sabit yerleşimlerin de ortaya çıktığı kısım olarak ön plana çıkmaktadır.

İtil-Çulman sahası, yukarıda bahsi geçtiği gibi coğrafi elverişliliği ile en eski çağlardan itibaren farklı kültürlerle sahip halkları kendine çekmiş (Gabyaşev, 2001: 35), bu sebeple Doğu Avrupa'daki ilk sabit yerleşim yerlerin doğduğu topraklardan birini oluşturmuştur.

İtil sahasında ortaya çıkan yerleşimler, bölgenin göç güzergahında bulunmasından ötürü çeşitlilik arz etmiştir. Çünkü bölge, farklı kültüre sahip halkların daimî olarak göç ettiği ve nehir vasıtasıyla geçici kampların kurulduğu bir yerleşim ağı sistemine sahip olmuştur. Burada farklı kültürlerle, etnik bir aidiyetten ziyade daha çok ekonomik uğraşlar neticesinde benimsenen mesken ya da yerleşim tipleriyle olan ilinti kastedilmek istenmektedir. Zira Neolitik Çağ'dan itibaren bölge yerleşik, göçebe ve yarı göçebe (konargöçer) halkların yaşamını iç içe idame ettirdiği sahayı teşkil etmiştir.

Halkların meskûn buldukları sahada keşfedilen arkeolojik materyallere göre kökeni Fin-Ugor halklarına dayanan belirli arkeolojik kültürler saptanmıştır. M. Ö. 2000- M. VII. yüzyıl arasında İtil Bölgesi'nde ortaya çıkan kültürlerin (Halikov, 1991: 12) geride bıraktıkları yerleşim tipleri evrimsel olarak gelişim kaydetmiştir. Zira bölgede gerçekleşen insan sirkülasyonunun yoğunluğu kültürel iletişime yön vermiştir. Sahayı terk eden halkların yerleşim yerleri, bölgeye gelen yeni sakinler tarafından kullanılmış, yeni sakinlerin mesken kurma telakkileri eski yerleşimlere aktarılmıştır.

M. Ö. 2000'lere değin dünyanın dört bir tarafından göç eden halkların kesiştiği bir bölgeyi ihtiva eden İtil, M. Ö. I. bin yıl ile artık Fin-Ugor temelli kültürlerle ev sahipliği yapmaya başlamıştır (Halikov, 1991: 12). Fakat özellikle M. Ö. II-I. binli yıllar (Bronz ve Erken Demir) İtil-Sura arasında karmaşık bir sürece geçilmiştir. Öyle ki bölgede Hint-Avrupa kökenli Balanov, İndo-İran kökenli Aşaşev ve Srubnyı, Fin-Ugor kökenli Volosov, Pozdnyakov, Anan'ın, Dyakovsko-Gorodets kültürleri aktif temas kurmuştur (Halikov, 1991: 38).

M. Ö. 2000'lerde Balanov, (Bellı başlı yerleşim yerleri Kubaşev, Vasilsur, Olenya gora, Novoselov) ve aynı bin yılın ortalarına doğru Aşaşev ve Srubnyı kültürleri, günümüz Tataristan topraklarına hâkim olmuştur (Kazakov

2001a: 58). Srubnyı Kültürü'nün sonradan ortaya çıkan kültürlerle belirgin aktarımları olmuştur. Özellikle fiziksel ve iklimsel unsurlardan dolayı tercih edilen sığınak ve yarı-sığınak tipi ahşap konutlar, Ortaçağ boyunca da İtil-Çulman sahasında gözlemlenmiş adeta bölgenin değişmez mimari ögesini oluşturmuştur. Tataristan'ın Spass Bölgesi'ndeki Maklaşeyev köyü yakınında keşfedilen ve M. Ö. XI-IX. yüzyıllara tarihlenen mezar materyalleri ile tanımlanan Maklaşeyev Kültürü ise Bulgar öncesi kültürün bir parçası olarak kabul edilmiştir (Kazakov ve Rafikova, 1999: 23). Bu kültürün akabinde Tataristan topraklarında ortaya çıkan Ananın (M.Ö VIII-VI yy.), Gorodets/İmenkov (M. Ö. VII- M.S V yy.), Pyanobor (M. Ö. III-II yy.), Azelin (III-VII.yy) gibi Fin-Ugor halklarına atfedilen kültürlerin yerleşim özellikleri de birbirlerinin devamı şeklinde gelişim göstermiştir (Kazakov ve Rafikova, 1999: 23; Halikov, 1991: 38; Starostin 2001: 84).

Yazılı ve arkeolojik kaynaklar eski zamanlardan itibaren İtil-Çulman Bölgesi'nin tek sakinlerinin Fin-Ugor kökenli haklar olmadığını göstermektedir.

Konargöçer ya da göçebe halkların yaşam tarzları gereği göç ederken arkalarında belirgin bir iz bırakmamış olması bugün dahi konargöçer halkların meskûn buldukları sahalardan tespitini zorlaştırmaya devam etmektedir. Fakat yazılı ve arkeolojik kaynakların karşılaştırmalı analizi, İtil-Çulman sahasına göç eden bozkır menşeli halkların varlığı hakkında bilgiler sunmaktadır. Doğudan batıya, Asya'dan Avrupa'ya gerçekleştirilen göç hareketlerinin başlangıcı M. Ö. 2000'li yıllara kadar uzanmaktadır. Fakat Doğu Avrupa'daki konargöçerlere dair en somut verilerin toplandığı İskit Çağı (M.Ö IX-M.S III. yüzyıllar), Orta İtil'deki Fin-Ugor halklarına da etki etmiş olmasından ötürü göçer-yerleşik dönemin başlangıç evresini teşkil etmektedir. İskitlerden sonra M.Ö III. yüzyılda Doğu Avrupa bozkırlarına hâkim olan Göçer Sarmatlar ise Karadeniz'e değin uzanmış ve karma kültürlerin oluşumuna derin katkılar sunmuştur (Akıncı, 2022: 134).

Sarmat Kültürü, II-III. yüzyıllarda Aşağı İtil ve Güney Ural çevresinde yoğun olarak hissedilmiştir. Sarmatlara aidiyeti tartışmalı bir konu olsa da aynı kültüre mensup sayılan Alanlar da Erken Ortaçağ'a kadar gerek Doğu Avrupa'nın gerek ise İtil coğrafyasının kültürel oluşumunda önemli roller üstlenmiştir (Tartarica Atlas, 2017: 69).

Araştırmalara göre Fin-Ugor ve Sarmat (Miladi I-II. yüzyıllar) boylarıyla birlikte bozkır menşeli boylar da bir müddet İtil sahasında birlikte yaşamıştır. Öyle ki Miladi II. yüzyılda bugünkü Moğol topraklarında Siyenpi tahakkümünün artması, Asya'daki Hun bakiyelerinin bir kısmının batıya göç etmesine sebep olmuştur. Özellikle Miladi 155 senesinde yaşanan askeri yenilginin akabinde, doğuda Ural'dan batıda Sura Nehri'ne kadar (İtil'in bir kolu) Doğu Avrupa bozkırlarına doğru Hun göçleri başlamıştır. Bu süreçte İtil Bölgesi'ne gelen Hunlar, Fin-Ugor ve Sarmat boylarıyla temasa geçmiştir. İtil Bölgesi'ne gelen bu boylar, IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan büyük göç hareketine kadar bölgede güçlenmiştir (Gumilev, 2003: 303; Halikov, 1989: 58). Sura Havzası'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara göre II-III. yüzyıllara tarihlenen bazı eserler, bu göçlerle bağlantılı olmuş ve eserlerin bir kısmı yerli halktan ziyade bahsi geçen bozkır kökenli halklara atfedilmiştir (Halikov, 1972: 101-102).

Doğu Avrupa gibi İtil Bölgesi için de esas değişim süreci, Asya'dan Doğu Avrupa'ya doğru IV. yüzyılda vuku bulan kitlesel göç hareketleri ile başlamıştır. Göç eden halklar (Hunlar başta olmak üzere Ogur,Sabir, Avar vd.), adeta domino etkisiyle Urallarda yaşayan halkları, Çulman ve İtil Bölgesi'ne itmiştir. İtil boyunda yaşayan Fin-Ugor kökenli halkların (Azelin Kültürü) bir kısmı ise batıya göç etmek bir kısmı da bölgede kalarak yeni gelenlerle karışmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde yeni gelenlerle bağlantılı olarak İtil'in sağ kıyısı ve Çulman Ardi topraklarında İmenkov Kültürü (güney-Slav kökenli) ortaya çıkmıştır. (Tartarica Atlas, 2017: 160).

370'li yıllarda ise Hunların batıya gelip, Balkanlara kadar Azak ve Karadeniz civarını tozduman etmesiyle ilk göç hareketi ile gelen Tük-Ogur boyları, Aşağı İtil ve Güney Urallara geri dönmüştür. Onların bu geri dönüşleri IV-V. yüzyıllarda Orta İtil bozkır-orman bölgesinde yaşayan ve İmenkov kültür mirasları ile bilinen Baltık dilli yerel halkı yerinden etmiştir (Halikov, 1989: 60-62).

Tarihler VI. yüzyılı gösterdiğinde, Hun kağanlık yapılanması üzerine teşkilatlanan Batı Göktürk Kağanlığı'nın hakimiyet alanı İtil-Ural'a kadar uzanmıştır. Bilindiği üzere diğer Türk kağanlıkları gibi Göktürk Kağanlığı da bünyesinde çeşitli halkları barındırmış, bunlar arasında Kafkas ve Batı Sibir bölgelerinde yaşayan ve Bulgarların atalarını ihtiva eden Ogurlar da yer almıştır (Taşağıl, 2018: 106).

Göktürk Kağanlığı döneminde, Uralların batısında ortaya çıkan Kuşnarenkov Kültürü'ne mensup boylar, IX. yüzyılda Urallardan İtil'e uzanan sahayı kaplamıştır. Araştırmacılar tarafından günümüz Macarlarının atalarını ihtiva ettiği düşünülen Kuşnarenkovlar ve yukarıda bahsi geçen Slav kökenli İmenkovlar, VII-VIII. yüzyılda aktif olarak temasa geçmiştir. Fakat bir süre sonra bozkır kökenli Kuşnarenkovlar, İmenkovların bölgedeki yok oluşuna sebep olmuştur (Kazakov, 2001: 120; Kazakov, 2007: 20-35).

Oldukça karışık etnik yapılanmaya sahip olan İtil-Çulman topraklarına VII. yüzyılın sonlarında İtil Bulgarlarının atalarını ihtiva eden Ogur boyları kalıcı olarak göç etmiştir. Bu Ogur boyları (Ön Bulgarlar), İtil-Çulman Bölgesi'ne göçlerinden evvel gerek Karadeniz'in kuzeyinde meskûn bulunan Bulgar Kağanlığı'nın mevcut olduğu süre boyunca (630-655) gerekse de yıkılma sürecinden sonra komşuları olan Hazar Kağanlığı'nın içtimai, politik, askeri, dini ve kültürel etkisine maruz kalmıştır. Hatta Bulgar Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra ata toprağında kalan çok sayıda Bulgar, Hazar hakimiyetinde yaşamış ve Hazar Kağanlığı'nın kültür oluşumuna katkıda bulunmuştur.

VIII-IX. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı toprakları dahilinde bulunan Ten Nehri'nin çevresinde yaşamış ve yüksek kültür seviyesine ulaşmış sakinlerin tüm mirasına arkeologlar Saltovo-Mayat Kültürü demiştir (Pletněva, 1967: 3; Artamonov, 2008: 403). Bu kültür dairesi içerisine dahil olan Bulgarlar, özellikle yerleşik Slavlarla temasları sayesinde çeşitli kültürel edinimler elde etmiştir. Başta yerleşim kurma ve mesken inşa etme gibi becerilerin dahil olduğu bu edinimler, VII-X. yüzyıllar arasında Ten-Azak civarından göç eden Ön Bulgarlarla birlikte İtil-Çulman sahasına aktarılmıştır.

Ten-Azak civarından İtil-Çulman sahasına, Miladi VII. yüzyıl itibariyle göç etmeye başlayan Ogurların ya da Bulgarların, X-XIII. yüzyıllarda kurdukları İtil Bulgar İlteberliği'nin kültür bileşeni, vatan edindikleri sahanın doğu-batı arasında transit rolü üstlenmesi sebebiyle oldukça renkli olmuştur. Fin-Ugurlar başta olmak üzere diğer yabancı unsurlar (konargöçer yaşam tarzına yabancı kastedilmekte) üzerinde de tahakküm kurmayı başaran Bulgarların kurdukları yerleşimler de bu sebeple tek bir köken etrafında ortaya çıkmamıştır. Fin-Ugur menşeli ilk sakinlerden bozkır menşeli halklara, Hazar Kağanlığı'ndan Bulgarlara uzanan süreçte, İtil-Çulman Bölgesi'nde ortaya çıkan yerleşimler kültürel aktarım sonuçlarında oluşmuştur. Bu bağlamda İtil Bulgar yerleşimlerinin ve sonraki süreçte kentlerinin ortaya çıkmasında temel olan üç sac ayağı bulunmaktadır: Eski İtil-Çulman Kültürleri, Konargöçer Kültür ve Hazar Kağanlığı (Saltovo-Mayat) Kültürü.

2. ESKİ İTİL-ÇULMAN YERLEŞİMLERİ

Coğrafi ve iklimsel elverişliliğe sahip İtil-Çulman Bölgesi, en eski tarihlerden itibaren sabit yerleşim yerlerine kucak açmıştır. Öyle ki bölge farklı etnosların sürekli göç ettiği ve nehir ulaşımı dolayısıyla geçici kampların yer aldığı bir yerleşim sistemi ağına sahip olmuştur. Bununla birlikte bölge yerleşim sistemi, sabit yerleşimler ve nehir-karayolu ulaşımı ile bağlantılı çeşitli büyüklükteki göçebe boyların geçici kampların varlığı ile gelişme göstermiştir.

İtil-Çulman yarı sabit yerleşimlerinin oluşumu, tarım ve hayvancılık gibi üretim biçimlerinin yaygınlaştığı Neolitik Çağ'dan itibaren başlamıştır. Bu çağda tarımın alternatif bir iş kolu haline gelmesiyle özellikle su kenarında bulunan kalıcı yerleşim yerlerinin sayısı artmıştır. Halklar ilk olarak İtil ve Çulman arasına, sonrasında ise Zöye, Nokrat ve İk havzalarına yerleşmiştir. Tataristan bölgesinde bu döneme ait iki yüz kadar kamp noktası tespit edilmiştir. Bu çağın yerleşimleri taşkın göllerin yakınında, 10 kilometrelik bir bölgede 10 kamp yeri şeklinde düzenlenmiştir. Grup merkezinde konutlarla birlikte büyük yerleşim yerleri, merkezden uzak bölgelerde ise kısa süreli avcı ve balıkçı kamp yerleri bulunmuştur (Gabyaşev, 2001: 35).

M. Ö. 2000-M. VII. yüzyıl arasında İtil Bölgesi'nde ortaya çıkan kültürlerin (Halikov, 1991: 12) geride bıraktıkları yerleşim tipleri evrimsel olarak gelişim kaydetmiştir. Zira bölgede gerçekleşen insan sirkülasyonunun yoğunluğu kültürel iletişime yön vermiştir. Sahayı terk eden halkların yerleşim yerleri, bölgeye gelen yeni sakinler tarafından kullanılmış, yeni sakinlerin mesken kurma telakkileri eski yerleşimlere aktarılmıştır. Bu süreç içerisinde bölgede görülen yerleşim ve mesken tipleri şu şekilde gelişim göstermiştir:

- İtil Bölgesi'nin Tunç (Bronz) Çağı eserleri, yerleşim yerleri ve kurgan kompleksleri ile temsil edilmiştir. Bu kültüre ait yerleşim yerleri bazen geçişlerle birbirine bağlanan toprakla kaplanmış sığınak ya da yarı-sığınak tipi konut izlerinden oluşmuştur. M. Ö. 2000'e tarihlenen bu kültür evresi araştırmacılar tarafından Balanov

Kültürü (Belli başlı yerleşim yerleri Kubaşev, Vasilsur, Olenya gora, Novoselov) şeklinde adlandırılmıştır. Bu kültür eserlerinin büyük çoğunluğu Tataristan'ın batı ve kuzey-batı kısmında keşfedilmiştir. Balanov sakinleri yaklaşık 4x4-4x6 metre ölçülerinde ahşap evlerde yaşamış, yerleşim yerleri ise kimi zaman yüksek korunaklı burunlarda yer almış kimi zaman da surlar ve hendeklerle çevrili olmuştur (Gazimyanov, 2001: 37; Kazakov 2001a: 58).

- M. Ö. 2000'li yılların ortalarına doğru Orta İtil'e gelen yeni sakinlerle bağlantılı olarak, Aşağı ve Srubny kültürleri ortaya çıkmıştır. Srubny Kültürü sakinleri İtil, Çulman, Zöye gibi büyük nehirlerin vadilerinin yanı sıra, bu nehirlerin küçük kollarında da tespit edilmiştir. Araştırmalara göre M. Ö. II. binin ortalarında Çulman Ardi'nin tamamı Srubny boyları tarafından işgal edilmiştir (Halikov, 1969: 217). Bu kültüre ait yerleşimler ortalama 10 bin metrekareden oluşmuştur. Bu alanlarda ekonomik işleve sahip yapılar yer almış, kazılarda keşfedilen büyük baş, domuz ve at iskeletleri ise bu yerleşim sakinlerinin hayvancılıkla uğraştığını göstermiştir (Kazakov, 2001a: 58). Bu kültürün, sonradan ortaya çıkan kültürlerle belirgin aktarımları olmuştur.

- Tunç Çağı'nın kapanışı Maklaşeyev Kültürü'ne ait eserlerle gerçekleşmiştir. Tataristan'ın Spass Bölgesi'ndeki Maklaşeyev Köyü yakınında keşfedilen ve M. Ö. XI-IX. yüzyıllara tarihlenen mezar materyalleri ile tanımlanan Maklaşeyev Kültürü, Bulgar öncesi kültürün bir parçası olarak kabul edilmiştir. M. Ö. XI-VI. yüzyıllara atfedilen yerleşimlerde konutlar, nehre paralel yarım daire, grup ya da düzensiz yapılar şeklinde, birbirlerine yakın bir pozisyonda bir iki sıra halinde konumlanmıştır (Hudyakov, 1920: 117-118).

- Erken Demir Çağı'na atfedilen Ananin Kültürü (M. Ö. VIII-VI. yy) yerleşimleri Maklaşeyev yerleşimleri temelinde ortaya çıkmıştır. Ama çoğunlukla bu kültür, Fin-Ugor halklarının bıraktığı müstahkem yerleşimler, tahkimsiz köyler ve mezarlıklar ile temsil edilmiştir. Ananin yerleşimleri Şeşma, Zaya ve Belaya nehirlerinin aşağısında, Çulman'ın sol kıyısında tespit edilmiştir. Yerleşim yeri kazılarında konut, ocaklık, zanaat atölyesi ve ev çukurlarının izleri keşfedilmiştir (Kazakov ve Rafikova, 1999: 23). Bu kültürün ilgi çeken yanlarından birini hiyerarşik yerleşim düzeni oluşturmuştur. Yerleşimler, küçük ve daha büyük şekilde gruplaşarak konumlandırılmıştır. Yerleşimlerde gözlenen savunma sistemi ise dönemine göre oldukça mükemmel olmuştur (Halikov, 1980: 9-10; Kazakov ve Rafikova, 1999: 23). Bu dönemin ön plana çıkan yanlarından bir tanesi de yerel kültürlerin yanı sıra Avrasya menşeli bozkır halkların yerleşimlerde bıraktıkları izler olmuştur. Zira kültür dahilinde orman bölgesinden gelen yerli halkların yanı sıra Kimmer ve İskit silahlarının örneklerini taşıyan ya da mezarların üzerine taş stel koyma geleneğine sahip Avrasya bozkır menşeli boylar da yer almıştır. Artık bu tarih itibarıyla konargöçer ve yerleşik halkların bölgedeki kombinasyonu hız kazanmıştır (Korenyuk, 2002: 98-99).

- M. Ö. VII-M. S. V. yüzyılları arasında İtil Bölgesi'ne Gorodets (sonradan İmenkov şeklinde adlandırılmıştır) Kültürü (Spas-Ryazan yakınındaki Gorodets köyünde) hâkim olmuştur. Bu kültürün yerleşimleri genel olarak doğal savunmaya sahip yerleşimler ile temsil edilmiştir (Halikov, 1991: 38). Fin-Ugor halklarının atalarından oluşan Gorodets Kültürü'nün temsilcileri, birbirinden 1-3 kilometrelik mesafede bulunan iki ya da üç kişilik grupların yer aldığı yerleşimlerde yaşamıştır. Bu tarz grup yerleşimlerinin arasında 10-15 km'lik bir mesafe bulunmuştur. Genellikle nehirden uzak olmayan iki vadinin kesiştiği burunda konumlanan bu yerleşimlerin genel ölçüsü ise 36-65 ila 80-135 metre arasında değişmiştir (Nadırova, 2012: 26).

- M. Ö. III. ve II. yüzyıllarda, Belaya Nehri'nin aşağısı ve Çulman Nehri boyu bölgeleri Pyanobor Kültürü'nün sakinleri tarafından işgal edilmiştir. Kültür kalıntılarının Pyany Bor Köyü yakınlarında (Tataristan'ın Agrız bölgesindeki Krasny Bor) keşfedilmesinden ötürü bu şekilde isimlendirilen P'yanobor Kültürü'nün temsilcileri genellikle vadi ya da nehirler arasındaki doğal burun savunmalarının olduğu yerlerde yaşamayı tercih etmiş ve yerleşimin bir tarafından inşa ettikleri yapay surlara da sahip olmuşlardır (Kazakov vd., 1987: 28-29). Doğal engebelerle korunmayan savunmasız taraf bir, iki veya üçlü duvarlarla tahkim edilmiş, hatta bazı yerleşimlerde dairesi surlar yer almıştır. Bu yerleşimlerde diğer arkeolojik kültürlerde olduğu gibi sığınak tipi konutlara da rastlanılmıştır (Starostin, 2001b: 85). P'yanobor sakinlerinin M. Ö. III. yüzyılda Aşağı Belaya ve Çulman'da varlıklarının sonlanması, ilk yüzyılda gerçekleşen Hun gibi konargöçer boyların bölgeye gelmesine bağlanmıştır (Starostin, 2001b: 90).

- Miladi III-VII. yüzyıllarda P'yanobor Kültürü temelinde Azelin Kültürü ortaya çıkmıştır. Fin-Ugor etnosuna dayanan Azelin halkı esasen İtil-Nokrat arasındaki bölgede ve Nokrat Nehri'nin sol kıyısında yaşamıştır. Halkın bir kısmı Çulman Nehri'nin sol kıyısını iskân etmeye başlamıştır. Tataristan'da bu kültür eserlerine çoğunlukla Aşağı

Çulman'nın sağ kıyısında; İtil'in sağ kıyısında-Tetyuş'un kuzeyinde ve Kazanka Nehri'nin aşağısında rastlanılmıştır. Çoğu durumda Azelin boyları yaşamları için eski Ananın yerleşimlerini kullanmış, onların eski tahkimatlarını güçlendirmiş ve bazen de yeni yerleşim yerleri kurmuştur. Bu yerleşim yerleri genellikle vadiler ya da nehirler arasındaki burun üzerinde konumlanmıştır. Yerleşimin savunmasız tarafı bir, iki veya üçlü surlarla ve hendeklerle tahkim edilmiştir. Yerleşim ölçüleri ise çok büyük olmamış, diğer kültürlerde olduğu gibi bu kültürde de özellikle tehlikeli durumlarda insanların sığınması için sığınak tipi yerleşimler mevcut olmuştur. Azelinler orman içi bölgeleri tarım için kullanmış, hayvancılığı geliştirmiş ve demircilikle uğraşmıştır (Starostin, 2001: 92). Araştırmacılara göre büyük ihtimalle başta göçebe olan ve at yetiştiren Azelinler, güneyden gelen göçebelere taşıdığı yeni törenleri (at başı ve uzuvlarıyla defin töreni gibi, özellikle de Macar kültür kalıntıları) sahiplenmiştir (Kazakov vd. 1987: 30). Miladi V. yüzyılda bu kültür sakinleri Aşağı Çulman'dan daha kuzey bölgelere taşınmış ve onların yerini bölgenin yeni kültür sahibi İmen'kovlar almıştır (Starostin, 2001: 97).

-Azenlinlerin doğudaki komşularını ihtiva eden yani Ural Önü ve Orta Çulman Bölgesi'nde yaşayan Mazuninler, bozkır sınırında yer almalarından ötürü bir ila dört sur hattı ile çevrili yerleşimler inşa etmiştir. Çok büyük ebatlara sahip olmayan bu yerleşimler çoğunlukla güvenlik kaleleri olarak kullanılmıştır. Tıpkı Azenlinler gibi tarım ve hayvancılıkla uğraşan Mazuninler, yerle bir kütük evlerde yaşamıştır. IV-V. yüzyıllarda Mazunin Kültür sakinlerinin bir kısmı, doğudan gelen göçerlerin baskısıyla bugünkü Başkurdistan topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (Tartarica Atlas, 2017: 158).

- VI. yüzyılın ortalarında Yedisu, Merkezi Kazakistan, Harezmi, Aral çevresi, Aşağı Sir Derya bölgesinden çok sayıda Türk boyu İç Asya'dan İtil'e ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren Fin-Ugor halklarının yerel kültürü ile bağlantılı olmayan ve yerleşim geleneklerinde farklı özellikler taşıyan kültürler (Turbaslin, İmen'kov, Kuşnaren, Karayakup) ortaya çıkmıştır (Kazakov ve Rafikova, 1999: 28). Daha önceki kültürlerden farklı özellikler taşıyan bu kültürlerin, Bulgar yerleşimlerinin ve kent kültürünün oluşumuna büyük etkisi olmuştur. Bu kültürlerin dahilinde olan, ama bozkır menşinden farklı olarak doğudan gelen göçerlerin etkisiyle Turla'dan (Dinyester) İtil Bölgesi'ne giren İmenkov Kültürü bölgenin yerleşim geleneğine adeta son noktayı koymuştur. V-VIII. yüzyıllara atfedilen İmenkovlar verimli topraklara sahip Çulman Ardi'nin neredeyse hepsini, Ön İtil'in önemli bir kısmını işgal etmiştir (Starostin, 2001: 100). İmenkov yerleşimleri genellikle stokların depolanması için sığınak olarak kullanılmış ve tüm savunma gereksinimlerini karşılamıştır. Yerleşimlerin alanı form olarak üçgen, kare, yamuk, oval, yarı oval şeklinde olmuş, alan ölçüleri ise 0,5 bin metrekareden 20 bin metrekareye kadar ulaşmıştır. Yerleşimlerin savunmasız tarafı bir sur ve hendekle bazen ise ikili sur ve hendekle çevrilmiş, toprak surlar genelde ahşap malzemeden inşa edilmiştir. Burun üzerinde sağlam tahkimata sahip ve geniş açık yerleşim tipi ile temsil edilen İmenkov Kültürü'nün kendine has bir yapısı mevcut olmuştur (Kazakov vd., 1987: 31-32; Starostin, 2001a: 100-101). Kendi kültür zamanı için ele alındığında bu gelişim, bölgede sonradan kurulacak olan yerleşim sisteminin temelini oluşturmuştur. Ayrıca asıl uğraş alanı, demir uçlu pulluklar kullanılarak gerçekleştirilen saban tarımı olan İmenkovlar, tarım mahsullerini demir orakla ve tırpanla toplamış; tahılları ise çukur ambarlarda saklamışlardır. Tarımın yanı sıra hayvancılıkla da aktif olarak uğraşmışlardır (Strasotin, 2001a: 108-110; Halikov, 2006: 236).

Gorodets, P'yanobor ve Azelin kültür sakinlerinin Fin-Ugor halklarından olması, bahsi geçen dönemde bu boyların bölgede barış içerisinde yaşamasına neden olmuştur. Fakat, Orta İtil ve Aşağı Çulman çevresinde ortaya çıkan İmenkov Kültürü'nün aktif olduğu dönem ile doğudan batıya gerçekleşen büyük halk göçlerinin süreçleri birbiriyle çakışmıştır. VI-VII. yüzyıllarda Yedisu, Merkezi Kazakistan, Harezmi, Aral çevresi, Aşağı Sir Derya bölgesinden çok sayıda Türk boyu (Ugor-Madyarlar da) İç Asya'dan İtil'e ulaşmıştır. Araştırmalar bu göçerlerin İmenkovlarla birlikte, etkileşim halinde yaşamış olduklarını ve yerleşimlerin ardışık olarak gelişme kaydettiğini göstermiştir (Rudenko, 2013: 58). Fakat bir süre sonra konargöçer kültür dairesindeki halklar İtil-Çulman Bölgesi'ndeki hakimiyetlerini sağlamlaştırarak burada kalıcı hale gelmiştir. Bu durum çok tabi olarak yerleşim ve konut tiplerinin başkalaşımına neden olmuştur (Kazakov ve Rafikova, 1999: 28).

3. KONARGÖÇER YERLEŞİMLERİ

Çoğunlukla XIX. yüzyılda ve kısmen de XX. yüzyılın başlarında kent araştırmaları kapsamında kaleme alınan eserlerde, göçebe ya da konargöçer yaşam tarzına mensup halkların sabit yerleşimlere dolayısıyla kentlere sahip olmadığı yazılıp çizilmiştir (Weber, 2018: 73, 93; Kızlasov, 2006: 144). Fakat bilhassa Rus ilim camiasının başını

çektığı ve Sovyetler Dönemi'nde yoğunlaşan arkeolojik araştırmalar kapsamında bu yargı kırılmış, konargöçer ve göçebe halkların tarih yazımı kapsamlı düzenlemeye tabi tutulmuştur. Arkeolojik ve yazılı kaynakların karşılaştırmalı analizi ve disiplinler arası yürütülen incelemeler, Asya'dan Avrupa'ya uzanan sahada mevcut bulunan konargöçerlerin hayvancılığın yanı sıra tarımla uğraştıklarını, taşınabilir yurtların yanı sıra sabit meskenler inşa ettiklerini ve göçebe kamp alanlarına ek olarak sabit yerleşimler de kurduklarını açığa çıkarmıştır.

Konargöçer Türk boylarının İtil bölgesine gelişi, Ön Bulgarların gelişinden oldukça öncedir. Bulgarların gelişinden evvel Urallar ve İtil boyu birkaç kez Türkleşmiş ve bu Türkleşme sonradan bölgeye gelen Türk boylarının teşkilatlanmasına olumlu etki yaratmıştır. Bu Türkleşmenin ilki Hun göçleri ve Batı Göktürk Kağanlığı döneminde (III-VI. yüzyılları) diğeri ise İtil Bulgarlarının vücuda geldiği VI-VII. yüzyıllarda gerçekleşmiştir (Halikov, 1972: 101-102; Halikov, 1989: 58).

Malum olduğu üzere M. S. I. yüzyılda Asya merkezli Hun Kağanlığı iç çatışmalar sebebiyle parçalanmış ve iç karışıklıklar yüzünden Hunların bir kısmı Çin hakimiyetine girerken bir kısmı batıya göç etmeyi tercih etmiştir (Halikov, 1989: 58). Tarihler 155-158 yıllarını gösterdiğinde doğuda Ural'dan batıda Sura Nehri'ne kadar (İtil'in bir kolu) Doğu Avrupa bozkırlarına doğru Hun göçleri başlamıştır (Gumilev, 2003: 303). Sura Havzası'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara göre II-III. yüzyıllara tarihlenen bazı eserler, bu göçlerle bağlantılı olmuş ve eserlerin bir kısmı yerli halktan ziyade ilk Türklere atfedilmiştir: *"Bu eserleri, Hunların ve diğer Güney Sibir göçebelerinin baskısı ile doğudan gelerek İtil üzerinden geçen Türk-Ugor ve geç Sarmat boylarından oluşan melez bir halk bırakmıştır. Belirtilen tarihlerde bölgenin yerli Fin halklarıyla aktif temaslar kuran Hun grupları Orta İtil'de askeri-politik bakımdan iyi organize olmuştur"* (Halikov, 1989: 58). Hunların İtil boyundaki varlıkları kesin olarak tespit edilmiş olsa da onlara ait bir yerleşim yeri tespit edilememiştir. Fakat bu durum Hunların kent kurma becerisinden yoksun olduğu anlamına gelmemektedir.

Arkeolojik araştırmalar günümüz Moğol topraklarında, Hunların çok sayıda korunaklı ve korunaksız yerleşimleri olduğunu, mutlak göçebelik yerine hayvancılık başta olmak üzere tarımın, ticaretin, zanaatın da dahil edildiği karma ekonomi sistemine sahip olduklarını göstermiştir. Bu yerleşimlerden on kadarı toprak surlarla çevrilmiş kare planda tahkimli kentleri, yirmi kadarı da tahkimsiz zanaat-tarım yerleşimlerini oluşturmuştur. Arkeologlar tarafından bu Hun yerleşimleri çoğunlukla Gobi'den güneye doğru Ordos topraklarında keşfedilmiştir. Hun kentlerinde en önemli savunma yapısı olan surların varlığı hakkında dönemin yazılı kaynakları da haberler sunmuştur. Örneğin yönetime isyan eden Çiçi'nin Yedisu'da kendisi için inşa ettirdiği kare planlı bir kale-kent yerleşiminde, büyük bir sarayı bulunduğu bize ulaşan haberler arasındadır (Kızlasov, 2006: 145-146). Yine Baykal Gölü'nün doğusunda İvolga ve Selenge nehirlerinin birleştiği yerin aşağısında bulunan İvolga, en önemli Hun kentlerinden birini ihtiva etmektedir. Bu kent kare planda tasarlanmış, her biri beş hattan oluşan surlarla çevrilmiştir. Dört ana cepheye konumlandırılan surların boyutları 340×340 metredir. Yapılan kazı çalışmalarıyla kentin dört sıra halinde toprak setler ve hendeklerle tahkim edildiği ortaya çıkmıştır. Kale surlarının etrafında 3-4 metre mesafeyle, 1,13-2,1 metre derinliğinde hendekler açılmış, hendeklerin önünde ise beton-çakıl duvarlar inşa edilmiştir. Toprak setlerin üzerine, üstten taşlarla sağlamlaştırılmış tahta perdeler saplanmış. Duvarlar arasında ise hendeklerin derinliği 5 metreye ulaşmıştır (Kızlasov, 2006: 144-146; Kalan, 2012: 9-10). Bu konuya dair örnekler bir hayli fazladır, lakin bu bir iki örnek ışığında dahi Hunların yerleşim kurma becerisine sahip oldukları gözlemlenmektedir. Hunların, İtil Bölgesi'ne neden kalıcı olarak yerleşmedikleri ve neden sabit meskenler kurmadıkları ise onların İtil Bölgesi'ne geliş ve bölgede tutunamama sebepleri ile alakalıdır.

Tarihler VI. yüzyılı gösterdiğinde ise Hun devlet yapılanması üzerine teşkilatlanan Batı Göktürk Kağanlığı'nın hakimiyet alanı İtil'e kadar uzanmıştır. Batı Göktürk Kağanlığı bünyesinde farklı etnosları barındırmış, bunlar arasında Kafkas bölgesinde yaşayan Alanlar ve Ogur boyları da yer almıştır. Öyle ki Altaylardan Hazar'a kadar dağınık On Ogur boylarını itaat altına almayı başaran İstemi Yabgu'nun ardılları, 576'da Kırım'da bulunan Kerç Kalesi'ni zapt ederek batıda en uç noktaya ulaşmıştır (Taşağıl, 2018: 106). Tıpkı ataları Hunlar gibi Göktürler de tahkimli yerleşimlere sahip olmuştur. Özellikle Türkistan sahasında hakimiyet kuran Batı Göktürk Kağanlığı, yerleşik kültürlerle (başta Soğdu tüccarlar) kurulan temaslar sayesinde çok bileşenli bir kent kültürüne ev sahipliği yapmıştır. VII. yüzyılın ilk yarısında Batı Göktürk kentlerini ziyaret eden Budist Seyyah Hsüan-tsang bu hususta detaylı haberler sunmuştur. Kuça, Karaşar, Suyab, Aksu gibi Göktürk kentlerinden bahseden seyyah neredeyse tüm kentlerde tarımla uğraşıldığının altını çizmiş, kent zanaatından bahsetmeyi de ihmal etmemiştir (Ergüven, 2011: 33).

VI-VII. yüzyıllardan itibaren Batı Sibirya'dan İtil'e doğru gerçekleşen Ugor-Madyar göçleri İtil'in kültürel yapılanmasında değişiklikler meydana getirmiştir. Bu yeni sakinlerin kültürüne Kuşnarenkov denmiştir. Araştırmalar göçebe Madyar-Kuşnarenkov sakinleri ile Slav İmenkovların birlikte, etkileşim halinde yaşamış olduklarını göstermiştir. Fakat bu kültür sakinleri yerli İmenkov ve Turbalin kültür sakinlerinden içtimai olarak farklılıklar arz etmiş, yani belirgin bir biçimde dışarıdan bölgeye girmiştir (Rudenko, 2013: 58).

Kuşnarenkov sakinleri, VI. yüzyıl ortalarında yani I. Türk Kağanlığı'nın oluşum döneminde Uralların batısında yaşamıştır. Bilindiği gibi bu dönemde doğudan batıya doğru Türk göçleri başlamış, bu sebeple olsa gerek erken dönem Kuşnarenkov eserlerine Aral çevresinde rastlanılmış, zamanla da bu sakinlerinin doğudan batıya göç ettiği tespit edilmiştir. VIII. yüzyılda bu kültür sakinleri İk-Belaya arasında yaşamış (Kazakov, 2001: 119), VIII-IX. yüzyıllarda ise Ural ve İtil arasındaki orman-bozkır bölgesini, Çulman Ardı'nın tamamını kaplamıştır. Bu kültür yakınında, 150'den fazla anıtıyla Asya menşeli Karayakupov adında bir başka kültür tespit edilmiştir. Kuşnarenkov ve Karayakupov kültürlerinden kalan eserlerin incelenmesi, bu kültür sakinlerinin akraba olduklarını ortaya çıkarmıştır. Kuşnarenkov, Karayakupov ya da yine bölgede bulunan Romanov gibi kültürlerin aidiyetine dair kaleme alınmış çalışmalarda, bu kültür daireleri içerisinde Türk unsurların da yer aldığı (seramik tiplerinin farklılığından dolayı) geçmektedir. Hem Türk hem de Ugor kökenli bu kültürlerin sakinlerinin Ural eteklerine Batı Sibirya'dan, Ural ötesinden ve Kazakistan civarından geldiği düşünülmektedir (Kuzuyev, 2013: 385).

Kuşnarenkov sakinleri hayvancılıkla ilişkili göçebe yaşam tarzına sahip olmuştur. Yerleşimleri ise nehir yataklarının tepelerinde bulunmuş, genellikle sezonluk olarak, küçük ebatlarla karakterize edilmiştir. Geç Kuşnarenkov mezar kompleksleri arasında en bilinenlerini Çulman Ardı'ndaki Ulu Tigan (Bol'se Tigan) ve Tankeyev oluşturmuştur. Özellikle Ugorlara daha doğru bir tabirle Macarlara ait olan Ulu Tigan mezarının (VIII. ve X. yy. başı) Pannonia'ya göç etmeyip bölgede kalan ahaliden miras kaldığı düşünülmüştür. Bu mezarlar aynı zamanda Ön İtil Bulgarlarıyla da ilişkili olmuştur. Çünkü Peçeneklerin saldırılarından kaçan Kuşnarenkov grupları bu dönemde Bulgar sınırlarına gelmiş ve İlteberlik bünyesine dahil olmuştur (Kazakov, 2007: 20-35). Bu sebeple Kuşnarenkov boyları çoğunlukla İtil Bulgar kültürü ve etnosu kapsamında ele alınmaktadır (Kazakov, 2001: 120).

IX. yüzyılın son çeyreğinde Batı Çulman Ardı'nın önemli bir kısmı, Aral çevresinden gelen ve İtil-Çulman'da yaşamaya başlayan konargöçer halkla temsil edilmiştir. Ulu Tarhan mezar kompleksinde, köpek ve ejderha da dahil olmak üzere kanatlı fantastik varlıkların betimlendiği gümüş mamuller keşfedilmiştir. Ugor kültüründeki bu tarz İç Asya motifleri, Ugorların Türk Kağanlığı'nın bir parçası olduğu ve kışları Aral çevresine göç ettikleri dönemle bağlantılı olmuştur (Nadırova, 2012: 28).

VII. yüzyıla gelindiğinde Batı Göktürk birliğinin dağılma sürecine girmesi ve Hazarların Doğu Avrupa coğrafyasında (Ten, Karadeniz ve Kafkaslar başta olmak üzere) mutlak hakimiyet kazanması ile yeni bir tarihi sürece geçilmiştir. Bu süreç Hazar ekonomisi temelinde yeni bir kent ve yerleşim kültürünün doğmasına vesile olmuştur.

4. HAZAR KAĞANLIĞI (SALTOVO-MAYAT) YERLEŞİMLERİ

XX. yüzyılda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar VIII-IX. yüzyıllarda, Ten Havzasında ve Azak çevresinde yarı göçebe ve göçebe halkların yaşadığı ile ilgili veriler sunmuştur. Bu verilere göre konargöçerler nehir kıyılarında ve büyük ovalar boyunca kısa süreli yazlık ve kışlık obalar kurmuştur. Bu dönemde konargöçerlerin Ten'in kuzey bölgesine yerleşmesine ise çeşitli faktörlerin sebep olduğu düşünülmüştür. S. A. Pletnëva'ya göre bu faktörlerden ilkinin coğrafya teşkil etmiş, orman-bozkır bölgesi yarı-göçebe halkların ekonomi biçimine elverişli ortamlar sağlamıştır. Araştırmacıya göre ikinci rolü çiftçi Slavlarla tanışıklık oynamıştır. Konargöçerler, Slav yerleşim yerlerine yaklaştıkça tarımsal yerleşik yaşam tarzının avantajlarını öğrenmişler ve bu da onların yerleşik yaşama geçişlerini hızlandırmıştır (Pletnëva, 1967: 20).

Yukarıda bahsi geçtiği şekliyle VIII-IX. yüzyıllarda, konargöçerler de dahil olmak üzere, Ten çevresinde yaşamış ve yüksek kültür seviyesine ulaşmış sakinlerin tüm mirasına arkeologlar tarafından Saltovo-Mayat Kültürü denmiştir. Kültür emarelerinin (yerleşim ve mezarlar) bulunduğu Ten çevresindeki Mayat ve Saltovo yerleşimlerinden dolayı bu şekilde isimlendirilen kültür, M. İ. Artamanov'a göre Hazar Kağanlığı çatısı altında yaşayan bütün halkların alışkanlıkları ile karakterize edilmektedir (Artamonov, 2008: 403). Fakat Saltovo-Mayat Kültürü'nün en önemli bileşenini ihtiva eden halkı Bulgarlar oluşturmuştur.

Ogur ve Hun bakiyelerinden teşekkül eden Bulgarlar, Batı Hun Kağanlığı döneminde (IV-V.yy) Karadeniz'in kuzeyinde, Attila'nın 453'te ölümünden sonra ise iki grup halinde Kuban (Utigurlar) ve Ten (Kutrigurlar) çevresinde yaşamıştır (Kurat, 1992: 109). VI-VII. yüzyıl civarında Batı Göktürk Kağanlığı hakimiyetinin Karadeniz'e ulaşmasıyla varlıklarını bu kağanlık bünyesinde devam ettiren Ogur boyları (Utigur ve Kutrigur dışında kaynaklar Kupi-Bulgar, Duçi-Bulgar, Oghondor ve Çdar Bulgar isimlerini de saymaktadır. Dt. Bl. Bk: Raşeyev, 2006: 46) 630'da Batı Göktürk Kağanlığı'nın dağılmasından sonra Kubrat'ın önderliğinde tek bir çatı altında birleşerek Büyük Bulgar Kağanlığı'na dahil olmuştur. Fakat Bulgarlar gerek bu süreçte gerekse 655'de Bulgar Kağanlığı'nın yıkılma sürecinden sonra Hazar Kağanlığı'nın bölgedeki baskın politikasına maruz kalmıştır. Bu sebeple olsa gerek VII. yüzyıldan XI. yüzyıla uzanan süreçte Hazar Kağanlığı topraklarından İtil-Çulman hattına, Bulgarların da katıldığı kitlesel göç hareketleri gerçekleşmiştir. VII-X. yüzyılda gerçekleşen bu göçler ile Saltovo-Mayat Kültürü'ne ait yerleşim unsurları İtil sahasına nüfus etmiştir.

Hem yaz hem kış boyunca sürüler için gıda olanağı sunan çayırlar, balık gibi canlı rezervleri ile insan yaşamına da katkı sunan nehirlerle ev sahipliği yapan Ten ve Azak kıyıları, Kağanlık bünyesindeki konargöçerlerin kısa süreli yazlık ve kışlık obalar kurduğu alanları oluşturmuştur (Pletněva, 1967: 13-15). Fakat nehir kenarları sadece yazlık amaçlı kullanılmamış, sabit yerleşimlere de ev sahipliği yapmıştır. Verilere göre, bölge aslında uzun süreli yerleşimlerin yanı sıra kültür katmanına sahip olmayan obalara ve yoğun kültür katmanına sahip göçebelik alanlara da ev sahipliği yapmıştır. Yerleşimler, göçebe bir yapıdan (oba) yarı göçebe (göçebe alanı) alana geçişle yeniden kurulmuştur. Tam olarak yerleşiklik ise, savunmasız da olsa sabit yerleşimlerin ortaya çıkışı ile belirginleşmiştir. Bu sabit yerleşimlerin bir kısmı göçebe alanlarında ortaya çıkmıştır (Krasilnikov, 1981: 122).

Saltovo-Mayat yerleşimlerinde Bulgarların dışında Alan, Slav gibi farklı unsurlara ait izler de mevcuttur. Fakat yerleşimlerde keşfedilen mezar buluntularının analizi sayesinde, yerleşim sakinlerinin aidiyeti hakkında yorumlarda bulunabilmektedir.

Saltovo-Mayat Kültürü'ne adını veren kentlerden biri olan Mayat kentinin, diğer Doğu Avrupa kentlerinde olduğu gibi kent tahkimatının bir yönü doğal bir setle diğer tarafı ise hendekler ve ikili surlarla tahkim edilmiştir. Dikdörtgen plana sahip olan kent, daha çok kesme ve blok taşlarla inşa edilmiştir (Ögel, 2014: 233). Kentin güneydoğusundaki konutlar, yarı sığınak biçiminde, sura bitişik olarak dizayn edilmiştir. Bu yapılara ait bazı taş blokların üzerinde Bulgarlara ait damgalar yer almıştır. Mayat kenti mezar buluntularının analizi sonucunda yerleşim IX. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Ögel, 2014: 233).

Hazar Kağanlığı dahilinde bulunan en önemli yerleşimlerden birini, inşa faaliyetlerinde Bulgarların da dahil olduğu Sarkel oluşturmaktadır. Ten Nehri'nin sol kıyısında, Bizans desteği ile Hazarlar tarafından başta askeri-ticari amaçlı inşa edilen Sarkel Kalesi'nin bir kent hüviyeti kazanmasında Bulgarların oynadığı rol önemlidir. Uzunluğu 180, genişliği ise 125 metreden oluşan kent, meydanlara ve köşe kulelerine ev sahipliği yapmıştır. Surlar üzerinde Bulgarlara ait tamgaların yer aldığı dört köşeli tuğlalardan (0,24x0,24 metre) örülmüştür. Kale duvarı enlemesine neredeyse iki eşit kısma ayrılmış, iç kale küçük bir kısmı kaplamış ve kalenin içerisinde askeri gümrük birliği yer almıştır. Diğer kısımda ise büyük kapılarıyla birlikte tamamen bayındır bir kervansaray bulunmuştur. Misafirler ve hayvanlar için ek yapıları ve geniş avlusuyla birlikte iki adet tuğla kervansaraya ev sahipliği yapmıştır. Merkezden uzak avlularda "hizmet" yapıları yer almıştır. Bu yapılarda demirciler, çömlekçiler gibi zanaat ustaları yaşamıştır (Pletněva, 2003: 68-70; Ögel, 2014: 231; Karatay, 2010). Yerleşimin yanı sıra Sarkel bölgesinde bulunan mezar defin törenlerinde de Bulgarların izine rastlanılmıştır. Araştırmacılar, Sarkel defin törenleri ile İtil'de bulunan Kaybel', Ulu Tarhan mezar defin törenlerinin büyük ölçüde benzeştiğinin altını çizmiştir. Ama Hazar Kağanlığı dahilinde Bulgarlar tarafından bırakılan eserlerin, İtil Bulgar kültürüne en yakını Zlivkin ve Tsimlyan yerleşim kalıntıları oluşturmuştur (Genning ve Halikov, 1964: 129-130).

Sarkel'e yakın bir konumda (güneyinde) ve Ten'in sağ kıyısında yer alan Pravoberejniy Tsimlyan yerleşimi, Bulgarların yoğun olarak yaşadıkları sahalardan birini oluşturmuştur. Tahkimli kale hüviyetinde olan bu yerleşimdeki konutlar büyük suretle ortasında ocak barındıran yuvarlak yurtlardan oluşmuştur. Yurtların düzeni dağınık olsa da "kuren" sistemi diğer konar göçer yerleşimlerde olduğu gibi burada da gözlemlenmiştir. Yerleşimde keşfedilen buluntuların çeşitliliği ve ihtivası (tarım aletleri, zanaat mamulleri vd.) Tsimlyan sakinlerinin dönemine kıyasla gelişmiş bir kültür düzeyine ulaştıklarını açığa çıkarmıştır. Her şeyden öte bu yerleşimin tahkimat düzeninde,

doğal şartların koruyucu özelliklerinden istifade edilmiş olmasıdır. Doğal yönden korunaklı olmayan alanlar sur ve hendek yapılarıyla güçlendirilmiştir. (Pletněva, 2003: 75-78).

Yukarıda bahsi geçen yerleşimler keşfedilen alanlardan sadece birkaçını oluşturmaktadır. Zira Saltovo-Mayat dairesi içerisinde Bulgarların da yaşamış olduğu yerleşim örneklerinin sayısı, bugün devam eden kazı çalışmalarıyla artmaya devam etmektedir. Bulgarların, Kağanlık bünyesinde meskun olduğu yerleşimlerde konargöçer ve yerleşik kültür emareleri iç içe geçmiş bir halde açığa çıkmıştır. Bu sebeple Saltovo-Mayat Kültür dairesinde bulunan Bulgarların yerleşik yaşam tarzı ya da tarımsal faaliyetlerden haberdar olduklarını, konargöçer yaşam tarzını tercihen devam ettirdikleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Yerleşimlerde keşfedilen arkeolojik buluntuların yanı sıra dönemin yazılı kaynaklarının sunduğu haberler, hayvancılıkla uğraşan Bulgarların bir kısmının konjonktürel olarak mecburen tarımsal aktivitelere yöneldiğini de göstermektedir (Baranov, 1990: 72-75).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

X. yüzyılda İtil-Çulman sahasında güçlü bir devlet kurmayı başaran Bulgarlar, çoğu beceri ve kazanımını atalarının Karadeniz-Ten çevresinde sürdürmüş oldukları serüvenler neticesinde elde etmiştir. Teşkilatlanmadan yerleşim kurma becerisine uzanan bu kazanım silsilesi, pek tabii olarak en verimli nüvelerini İtil coğrafyasında ortaya çıkarmıştır. Zira geçmişinde çok sayıda halkı ve çeşitli yerleşim geleneklerini barındıran İtil-Çulman sahası, yeni yerleşimcilerine önemli imkanlar sunmuştur. Bulgarlar İtil'e geldiklerinde, bölgede zaten mevcut bulunan bir yerleşim geleneği ile karşılaşmıştır. Çoğunluğu Fin-Ugor temelli olan bu yerleşimler, Bulgarların gelişleriyle yeni yapısal formlara sahne olmuştur.

Bulgarlar, İtil-Çulman yerleşimleri için geleneksel olan mekânsal planlama yapılarını yeni kurdukları yerleşimlerde uygulamıştır. Bu tip yerleşimler genellikle daire kesmesi (Bulgar, Kazan vd.) ya da kapalı eğri (Omar, Doğu Voykin vd.) tipleriyle karakterize edilmiştir. İtil-Çulman yerleşimlerinde geleneksel olarak coğrafi unsurların koruyucu özelliğinden istifade edilmiştir. Bu sebeple yerleşimler çoğunlukla, ovalar veya nehirler arasındaki yüksek burunlar üzerine kurulmuş, doğal yönden savunmasız olan taraf ise (nehrin bulunmadığı yön) hendek ve ahşap surlarla tahkim edilmiştir (Kazakov vd., 1987: 28-29). Tıpkı yerleşimler gibi yerleşimlerde bulunan konut tiplerinde de Fin-Ugor geleneği etkisini devam ettirmiştir. Çünkü İtil sahasının zorlu iklimsel şartlarına uygun şekilde evrimleşen mesken yapısının en kullanımışısını sığınak ya da yarı sığınak tipindeki konutlar oluşturmuştur. Bulgarlar yurtların yanı sıra bu tip konutları da yaşam alanlarına dahil etmiştir (Şarifullin, 1993: 65-72; Nadirova, 2012: 25).

Eski İtil Çulman yerleşimlerinin etkisinin yanı sıra Bulgarların kendi geleneklerini yansıtan mekânsal planlamaya sahip yerleşimleri de mevcut olmuştur. Örneğin Bulgarların göçebe yaşam tarzı neticesinde edindikleri kozmik telakkilerin izlerine İtil Bulgar başkenti Biler'de rastlamak mümkündür. Kent öncesi dönemde merkezi alanı oluşturan hükümdar yurdu, zamanla başkent hüviyetine kavuşmuştur. Hükümdarın karargâhı, boy temsilcilerinden oluşan soyluların toplandığı meclis yani iktidarın odak merkezi olarak hizmet etmiştir. Bulgar topraklarında kentsel kültürün gelişimi ile birlikte, hükümdar karargâhı başkente dönüşmüştür. Burası tam olarak seferler için ordunun toplanma, yabancı elçilerin kabul yeri işlevlerine sahip olmuştur. Bulgarlarda iktidar sistemi, Bulgarların kendileri tarafından merkezde bir noktaya eş merkezli çember sistemi olarak görülmüş: ülkenin ortası karargâh, karargâhın merkezi yurt; yurdun ise taht yani otağ olmuştur. Dünya ve devletin ideal yapısı olarak ele alınan bu model, mikro ve makro kozmosun birliği olarak yorumlanmıştır (Nadirova, 2012: 50; Koray, 2005: 256).

Özellikle Bulgar yerleşimlerinin savunma mimarisinde karma bir yapı gözlemlenmiştir. Yerleşimin doğal yönden korunduğu tarafta daha basit, masraf gerektirmeyen ahşap ve toprak malzemelerden inşa edilen tahkim yapıları, doğal yönden korunmayan tarafta ise daha sağlam olan taştan inşa edilen tahkim yapılarının kurulduğu kentler, üç sac ayağının da belirgin izlerini taşımıştır. Ama İtil Bulgar tahkimat sisteminde çoklu savunma ilkesinin kökeni Saltovo-Mayat Kültürü'ne ve Güney Sibirya'ya uzanmıştır. Zira Saltovo-Mayat ve Güney Sibirya toprakları Bulgarların çok sıralı tahkimat sisteminin anavatanı olarak kabul edilebilmektedir. Bu yöntem Saltovo kalelerinin inşaatçıları tarafından VIII-IX. yüzyıllarda uygulanmıştır. Bulgarlar, Ten bölgesinden ana savunma sistemlerini inşa etme prensiplerine ek olarak, arazinin en az korunan taraflarını saldırılar korumak için ek tahkimat inşa etme becerilerini de beraberlerinde getirmiştir (Pletněva ve Makarova, 1965: 56-59). Ana savunma sistemlerinin yanı sıra arazinin en zor korunan taraflarında bulunan ek tahkimatlar savunma açısından büyük önem arz etmiştir.

Bulgarların da VIII-IX. yüzyıllarda Saltovo kalelerini inşa ederken kullandıkları ve bildikleri ek tahkim inşa becerisi onlarla birlikte bölgeye girmiştir (Gubaydullin, 2002: 32). Bulgarlardan önce bölgede meskûn bulunan İmenkov halkı da yerleşimlerinde, burnun yumuşak meyilli ucunda veya dibinde bulunan ek sur bölümleri inşa etmiştir. Ya da yerleşimlerini birbirinden iki metre uzaklıkta bulunan iki paralel kütük duvarı ile güçlendirmiştir. Duvarlar arasındaki boşluk sıkıştırılmış taşlı balçıkla sıvanmıştır. Duvarların dış yüzeyi ise kil ile kaplanmıştır. Bu savunma duvarı inşa tekniği, İmenkov yerleşimlerinin birçoğuna yerleşen Bulgarlar tarafından öğrenilmiş ve tatbik edilmiştir. Bu sebeple bölgedeki en yaygın görülen savunma yapısı tipini, surların üzerine yerleştirilen ve kil, taş, toprakla doldurulan kütük yapılar oluşturmuştur (Nadırova, 2012: 77).

Bulgar yerleşimlerinde eski yerel geleneklerin ve Saltovo mirasının yanı sıra Türkistan etkisi de mevcut olmuştur. Zira Biler kentine dair gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalara bakıldığında, doğudan gelen ustaların ve mimarların varlığı açığa çıkmaktadır. Yerleşimde keşfedilen cami ya da hamam gibi yapılarda kullanılan inşa tekniği, tuğla içeriği ya da diğer teknik unsurlar bölgenin yerel mimarisine oldukça yabancıdır. Örneğin Biler Cami'nin temelinde Yakın Doğu ve Türkistan mimarisi için karakteristik olan iki sıra ham ve yarı işlenmiş tuğladan oluşan antisismik bir yastığın izleri kaydedilmiştir (Huzin, 2001: 278). Ya da daha basit bir misal olarak Biler'de kâgir tarzı konutlarda veya bunların avlularında Türkistan'a özgü tandir tipi küresel fırınlar keşfedilmiştir ki bu tip fırınlar, Bulgarlara bahsi geçen dönem için oldukça yabancı olmuştur. Bu da açıkça tandir tipi fırınların Müslüman Doğu dünyasından Bulgarlara geldiğini göstermektedir (Huzin, 2006: 176).

Türkistan'dan Bulgar yerleşimlerine aktarılan yerleşim ve mimari özelliklerin birçoğu İslamiyet aracılığıyla bölgeye girmiştir. Bu bağlamda İslamiyet'in yerleşimlerin kent hüviyeti kazandıktan sonra bölgede oynadığı pozisyon bir hayli önemlidir. Bilhassa kent mimarisinde oldukça mühim yer kaplayan anıtsal ve dini mimarinin oluşumunda İslamiyet öncül rolü oynamaktadır. Ama yerleşimlerin bir kent statüsü kazanana kadar geçen süreçte İtil Bulgar yerleşimlerinin oluşumunda yerel İtil kültürlerinin, konargöçer ve Hazar mirasının etkisi bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akıncı, M. (2022). *İtil Bulgarlarında Kentleşme ve Kent Kültürü*, Akdeniz Üni. Sos. Bil. Ens. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya.
- Arheologičeskie pamyatniki: basseyna r. Çeremşan* (1990). (Otv. Red: A. H. Halikov), AN SSSR İYalı im. G. İbragimova, Kazan.
- Artamonov, M. İ. (2008). *Hazar Tarihi*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Baranov, İ. A. (1990). *Tavrika v epohu rannego srednevekov'ya*, Kiev.
- Ergüven, İ. H. (2011). *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (VII. yy) Metin Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 18 Mart Üniversitesi. Sos. Bil. Enst., Çanakkale.
- Gabyaşev, R.S. (2001). "Nijnee prikam'e v epohu neolita", *Oçerki po arheologii Tatarstana*, Kazan, 34-42.
- Gazimyanov, İ. R. (2001). "Antropologičeskiy oblik Tatar", *Tatarı*. (Otv. Red: R. K. Urazmanova), Moskva, 35-40.
- Gening, V. F. ve Halikov, A. H. (1964). *Rannie Bulgarı na Volge (Bol'se-Tarhanskiy mogil'nik)*, İzd. Nauka, Moskva.
- Gubaydullin, A. M. (2002). *Fortifikatsiya gorodiş Voljskoy Bulgarii*, Kazan.
- Gumilev, L. N. (2003). *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Halikov, A. H. (1969). *Drevnyaya istoriya Srednego Povolj'ya*, İzd. Nauka, Moskva.
- Halikov, A. H. (1972). "K voprosu o naçale tyurkizatsii naseleniya Povolj'ya i Priural'ya", *SE*, 1, 100-109.
- Halikov, A. H. (1980). "Prikazanskaya kul'tura", *Arheologiya SSSR*, Vıp. 1 (24), 129.
- Halikov, A. H. (1989). *Tatarskiy narod i ego predki*, Kazan.
- Halikov, A. H. (1991). *Osnovi etnogeneza narodov srednego povolj'ya i priural'ya*, İzd. Kazanskogo Universiteta, Kazan.
- Halikov, N. (2006). "Promisli". *İstoriya Tatar s drevneysih vremen v semi tomah Tom II Voljskaya Bulgariya i Velikaya Step*, İzd. Ruhil, Kazan, 247-249.
- Hud'yakov, M. G. (1920). "K poseşeniyu Kazani", *KMV*, 117-118.
- Huzin, F. Ş. (2001). *Bulgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.*, Kazan.

- Huzin, F. Ş. (2006). "Velikiy gorod na Çeremşane i gorod Bulgar na Volge", *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, İzd. Ruhil, Kazan, 163-179.
- Kalan, E. (2012). "İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış", *Bilig*, (24),1-19.
- Karatay, O. (2010). "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Sarkel'in İnşası", *Bellekten*, (74),71-112.
- Kazakov, E. P. (2001). "Kuşnarenkovskaya kul'tura", *Oçerki po arheologii Tatarstana*, (Otv. Red. P. N. Starostin), Kazan, 119-122.
- Kazakov, E. P. (2001a). "Pamyatniki epohi bronzi", *Oçerki po arheologii Tatarstana*, 56-72.
- Kazakov, E. P. (2007). *Voljskie Bulgari, ugri i finni v IX-XIV vv: problemi vzaimodeystviya*, Kazan.
- Kazakov, E. P. ve Rafikova Z. S. (1999). *Oçerki drevney istorii Vostoçnogo Zakam'ya*, Al'metyevsk.
- Kazakov, E. P., Starostin P. N. vd. (1987). *Arheologičeskie pamyatniki Tatarskoy ASSR*, Kazan.
- Kızlasov, L. P. (2006). *Gorodskaya tsivilizatsiya sredinnoy i severnoy Azii*. İzd. Vostoçnaya Literatura, Moskva.
- Koray, Özcan (2005). "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der.*, 20 (2), 251-265.
- Korenyuk, S. N. (2002). "O forme sotsial'no-politiçeskoj organizatsii anan'inskogo obşestvo", *Problemi drevney i srednevekovoy istorii srednego povolj'ya. Materialı vtorih halikovskih çteniy 29-90 maya 2002 g.*, Kazan, 98-102.
- Krasilnikov, K. İ. (1981). "Voznikovenie osedlosti u praBulgar srednedoneç'ya", *Sovetskaya arheologiya*, (4), 110-125.
- Kurat, A. N. (1992). *IV- XVIII. Yüzyillarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Kuzuyev, R. G. (2013). *İtil-Ural Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Nadırova, H. G. (2012). *Gradostroitel'naya kul'tura Tatarskogo naroda i ego predkov*, Kazan.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- Pletněva, S. A. (1967). *Ot kočeviy k gorodam. Saltovo-Mayataya kul'tura*, İzd. Nauka, Moskva.
- Pletněva, S. A. (2003). *Koçevniki yujnorusskih stepey v epohu srednevekov'ya. VI-XIII veka*, İzd. Voronejskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Pletněva, S. A. ve Makarova, T. İ. (1965). "Yujnoe gorodişe u s. Vitaçeva", *Kratkie soobşeniya İnstituta Arheologii*, (104), 54-61.
- Raşeyev, R. (2006). "Velikaya Bulgariya". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, Kazan, 36- 47.
- Rudenko, K. A. (2013). "O haraktere vzaimootnoşeniy koçevih ugrov i osedlogo naseleniya srednego povolj'ya "v epohu velikogo pereseleniya narodov" (po materialam Tetyuşogo II gorodişa v Tatarstane". *Teoriya i praktika arheologičeskih issledovaniy*, 2 (8), 58-74.
- Starostin, P. N. (2001). "Azelsinskaya kul'tura", *Oçerki po arheologii Tatarstana*, (Otv. Red: P. N. Starostin), Kazan, 92-99.
- Starostin, P. N. (2001a). "İmenkovskaya kul'tura", *Oçerki po arheologii Tatarstana*, (Otv. Red: P. N. Starostin), Kazan, 100-118.
- Starostin, P. N. (2001b). "P'yanoborskaya kul'tura", *Oçerki po arheologii Tatarstana*, (Otv. Red: P. N. Starostin), Kazan, 84-91.
- Şarifullin, R. F. (1993). "O rannih jilişah voljskih bulgar (X- naçalo XIII. vv.)", *Arheologiya Voljskoy Bulgarii: problemi, poiski, reşeniya*, 63-76.
- Tartarica Atlas* (2017). (Çev. İ. Kemaloğlu), Kazan-Moskova-St. Petersburg-İstanbul.
- Taşığıl, A. (2018). *Göktürkler I-II-III*, TTK Yayınları, Ankara.
- Weber, M. (2018). *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*. Yarın Yay., İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).